

بخش تراجم

محمود مهلوی دامغانی
دانشیار گروه فرهنگ اسلامی و رابطه آن با تمدن اسلامی

نگاهی به پاره‌یی از آثار فارسی علامه مجلسی

۱۰۳۷-۱۱۱۱ ه‍.ق

۱۶۲۷-۱۷۰۰ میلادی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سخن در باره بزرگ مردی است که در دوره معاصر گروهی از نویسندگان بناحق او را جز آنچه که بوده است معرفی نموده‌اند. مردی گرانمایه که آثار فارسی او بیش از ۵۰ کتاب و رساله است و آثار عربی او علاوه بر دائرةالمعارف بسیار ارزنده شیعه که به بحار الانوار «دریاهای نور» معروف است ۱۲ اثر ارزشمند است که در میان آنها شرح او بر اصول کافی که به مرآة العقول نامیده شده است خود شامل ۱۲ جلد است^۱. برخی از آثار نویسندگان داخلی و خارجی در باره او خالی از کم لطفی نیست و گروهی دیگر بتقلید از دسته اول و طوطی وار گفته‌های آنان را تکرار کرده‌اند.

خوشبختانه در نیم قرن اخیر چندین مقدمه و مقاله جامع بزبان عربی و فارسی در مورد شرح حال و آثار و استادان و شاگردان و اهمیت مقام علمی علامه مجلسی نوشته شده است و بهمین جهت لازم نمی بینیم که در باره شرح حال او سخن را بدرازا کشم^۲. در این جا بذکر یکی دونکته اکتفا می‌شود که آنهم توضیح درباره پاره‌یی از مطالبی

۱- اعیان الشیعه ج ۴۴ ص ۹۶ تا ۱۱۰ و مقدمه ج ۱ بحار چاپ آخوندی صفحات ۸ تا ۱۴.

۲- برای اطلاع از شرح حال و آثار مجلسی مراجعه فرمایید بکتاب عربی . فیض القدسی مرحوم توری در آغاز ج ۱ بحار چاپ کمپانی و لؤلؤة البحرین بحرانی صفحات ۵۵ تا ۶۰ چاپ نجف وروضات الجنات ج ۱ چاپ اول صفحات ۱۱۹ و بعد آن و دلیل القضاء الشرعی سید محمد صادق بحرالعلوم ص ۲۱۲ ج ۳ و مقدمه بسیار فاضلانہ آقای ربانی بر بحار چاپ آخوندی و در آثار فارسی به بخش‌های مختلف طرائق الحقایق نایب‌الصدر از جمله ص ۱۸۶ ج ۱ و مقدمه فاضلانہ آقای علی دوانی بر «مهدی موعود»

است که ادوارد براون در کتاب تاریخ ادبیات فارسی خود آورده‌است و مرحوم رشید یاسمی هم که عهده‌دار ترجمه بوده‌است در آن مورد توضیحی نداده و توجهی نکرده‌اند براون ذیل عنوان «مجلسی‌ها» چنین می‌نویسد^۳

«دارای اخلاق پسندیده نیز بوده‌است و آثاری از مهربانی و خوش فطرتی او در قصص‌العلماء مذکور است شخصی پس از وفات او را در خواب دید از او پرسید احوال شما در آن نشأهٔ بچه نحو است و با شما چه معامله کرده‌اند؟ مجلسی جواب داد اعمال من هیچیک برای من فایده‌یی نبخشید بجز اینکه روزی بیک نفر یهودی يك دانه سیب دادم او مرا نجات داد». این اظهار نظر از طرف خاورشناسی که بسیاری از نویسندگان دوره حاضر در باب او و بی‌نظیرش مبالغه‌ها نموده‌اند برای این بنده بجهت زیر شگفت‌آور است.

الف - بطوری که ملاحظه فرمودید ماخذ گفته ادوارد براون کتاب قصص‌العلماء است. براون در فصل دیگری از کتاب خود که مقدم بر فصل شرح حال مجلسی‌هاست درباره کتاب قصص‌العلماء چنین قضاوت می‌کند «برای فهم زندگانی خاص و عزلت‌گزینی و معاش این طبقه بهتر از کتاب متوسط‌القدر و جدیدالتألیف موسوم به قصص‌العلماء نمیتوان بدست آورد ... و هیچ ترتیب صحیحی ندارد در ایام تعطیل عید پاک ۱۹۲۳ يك بار آن کتاب را از اول تا آخر خواندم و از میان مطالب بیهوده و خزعبلات متنوعه آن مقداری اطلاعات گرانبها کسب کردم»^۴. آیا برای محققى مانند براون صحیح است که کتابی را که درباره آن چنین قضاوت نموده‌است جزء منابع و ماخذ قرار دهد که مفهوم مخالف نوشته او این است که دیگر اعمال مجلسی هیچ ارزش معنوی ندارد؟

ب - نمیدانم چرا براون که می‌گوید از اول تا آخر کتاب قصص‌العلماء را خوانده است جملات مقدم و موخر این خواب را که در همان کتاب آمده‌است مطالعه نکرده‌است و یا عمدا فراموش نموده‌است برای اطلاع عین جملات قبل و بعد خواب مذکور از

۳- تاریخ ادبیات ایران از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر ترجمه رشید یاسمی ص ۲۷۹ .

۴- همان ماخذ ص ۲۵۰

قصص العلماء آورده می‌شود. (و از اغلاط مشهوره چیزی است در السنه و افواه معروف است که شخصی آخوند ملامحمد باقر را در خواب دید و از او پرسید که احوال شما... آقا سیدمحمد فرمود که این خواب غلط است و موضوع است و بحسب قواعد عقلیه و نقلیه از رویای کاذبه است)^۵. بدون اینکه بخواهیم در باب صحت و سقم این خواب و ارزش کتاب قصص العلماء صحبت بداریم این سؤال پیش می‌آید که آیا شرط امانت چنین نبود که ادوارد براون باین عبارات هم توجه کند و آیا صحیح است که با حذف جملات قبل و بعد داستانی از آن داستان سوء استفاده نمود ؟ .

ج - گویا بنظر ادوارد براون تنها مصداق مهربانی و اخلاق پسندیده «تلف بریهود» است که فقط این خواب را از میان مجموعه خوابهایی که در باب مجلسی ذکر شده است انتخاب نموده است و گر نه خوابهای دیگری در همان قصص العلماء آمده است که نمایشگر الطاف خاصه حضرت پیامبر براوست و مقام مجلسی با مقام پیامبران بنی اسرائیل مقایسه شده است .

براون در مورد دیگری که می‌خواهد نثر فارسی دوره صفوی را با ادوار قبل مقایسه نماید در باره قسمتی از کتاب حق‌الیقین مجلسی اظهار می‌دارد «این عبارت کاملاً بشیوه عربی نوشته شده است و ممکن است ترجمه تحت‌اللفظی حدیثی باشد که اصل آن نقل نشده است»^۶. گویا براون به مقدماتی که مجلسی بر آثار فارسی خود نوشته است مطلقاً مراجعه نکرده است زیرا مجلسی در مقدمه اکثر کتب فارسی خود در کمال صراحت می‌نویسد که کار عمده من ترجمه متن روایات منقول از ناحیه پیشوایان بزرگوار شیعه است^۷. در موارد دیگر هم اظهار نظریات براون خالی از تناقض گویی و کم لطفی نیست و این مقاله گنجایش آنرا ندارد که همه موارد را برشمرم برای اطلاع بیشتر به صفحات صد و نه تا صد و بیست و یک مقدمه کتاب «مهدی موعود» که ترجمه جلدسیزدهم بحار الانوار است مراجعه فرمایید در آنجا دانشمند محترم آقای

۵- قصص العلماء ص ۱۶۲ .

۶- تاریخ ادبیات براون ص ۲۹۳ .

۷- صفحه ۳ جلاء العیون چاپ علمی تهران و مقدمه عین‌الحیاء

دوانی موارد دیگری غیر از این‌ها که بنده یادآور شده برشمرده و پاسخ گفته‌اند. بهر حال مقصودم از این توضیح آنست که دانشجویان و پژوهشگران گرامی به قضاوت‌های همراه با شتاب زندگی و دور از تحقیق کامل برخی از خاورشناسان در باب مجلسی و دیگر بزرگان مکتب تشیع رضوان‌الله‌علیهم فریفته نشوند و با تأمل و دقت بیشتری که در خور هر طالب علم و حقیقتی‌است در جستجوی واقعیت برآیند.

آثار فارسی علامه مجلسی و اهمیت کمی و کیفی آن

اصرار ایرانیان بحفظ زبان شیرین فارسی وعدم رواج خط و زبان عربی در میان عامه مردم مسلمان ایران زمین این نکته را برای دانشمندان مسلم ساخت که باید برای فهم عامه مردم پاره‌ئی از آثار خود را بزبان فارسی بنویسند. این موضوع در مورد علوم دینی و اعتقادی و مخصوصاً تفاسیر قرآن نخست توأم با احتیاط بوده‌است زیرا می‌دانیم که ترجمه تفسیر طبری بفارسی در قرن چهارم پس از تبادل آراء و جلب موافقت علمای بزرگ دینی صورت گرفت^۸. ولی از همان دیرباز که باب نگارش ترجمه و تفسیر قرآن بفارسی گشوده شد در باب علوم دیگر دینی هم باین فکر افتادند. گروهی از نویسندگان در باب نماز و سایر ابواب فقهی آثاری بزبان فارسی بوجود آوردند که از جمله حسین بن علی بن ابراهیم معروف به «جعل» که حنفی بود برای حنفیان شمال خراسان رساله‌یی فارسی در باب نماز نوشت^۹ و جمعی دیگر از نویسندگان آثار دینی خود را بدو زبان عربی و فارسی نوشته‌اند چنانکه غزالی اثر بسیار ارزنده خود را در اخلاق و آداب و سنن اسلامی هم با نام «احیاء علوم الدین» به عربی نوشته‌است و هم تلخیصی بسیار پسندیده بنام «کیمیای سعادت» بزبان فارسی از آن فراهم آورده است.

در میان شیعیان هم خوشبختانه کتب دینی فارسی از همان قرن پنجم هجری کم و بیش تألیف و یا ترجمه شده و گاه آثار بسیار ارزنده چون ترجمه نه‌ایه شیخ طوسی

۸- مقدمه ج ۱ ترجمه تفسیر طبری چا پاستاد حبیب یغمایی ص ۵ و ۶.

۹- الفهرست ابن ندیم صفحات ۲۲۲ و ۳۶۱ چاپ مرحوم تجدد.

قدس سره در فقه و تفسیری چون تفسیر ابوالفتوح رازی و کتابی چون «النقض» عبدالجلیل قزوینی رازی و کتاب سود بخش و نسبتاً مفصل معتقد الامامیه از مؤلفی ناشناخته به چشم می‌خورد که خدا را شکر بهمت دانش پژوهان معاصر همه آنها چاپ هم شده است و حتی در باب ادعیه هم بکتبی چون نزهة الزاهد و نزهة العابد که بفارسی بسیار شیوا نوشته شده است برخورد می‌نماییم^{۱۰} ولی از انصاف نباید گذشت که این آثار انگشت شمار نویسندگان مختلف در قبال آثار علامه مجلسی بفارسی که همه در باب امور اعتقادی و دینی و آداب و سنن شیعه نوشته شده بسیار اندک است. مجلسی باین نکته کاملاً توجه داشته است. که عموم مردم نخواهند توانست زبان عربی را در آن حد فرا گیرند که از منابع و مآخذ عربی استفاده نمایند و با اینکه بقول خودش گروه زیادی او را شماتت می‌نموده‌اند دامن همت بر کمر زده و آثار فراوان ارزنده بزبان ساده و نثر سلیس و روان برای شیعیان فراهم آورده است. اجازه دهید در این باره قضاوت استاد فقیه محمد تقی بهار شاعر بلند پایه خراسانی را باطلاع برسام «مهمترین کاری که مجلسی کرده است بعد از تألیف مجلدات بحار الانوار که دایرة المعارف شیعه امامیه اثنی عشری است تألیف مجموع کتب دینی و اخلاقی شیعه است بفارسی ساده عوام فهم که تا آن روز اهل علم چنان کاری نکرده بودند و غالب تألیفات علما خاصه علمای دین بزبان تازی بود و اگر بهارسی چیز می‌نوشتند بشیوه متقدمان و سبک قدیم بود و احترام مقام علم را در نزدیک شدن بسطح فکر و فهم عوام نمیدانستند بل آنرا مفایر عظمت جایگاه دانش می‌شمرند لکن این مرد اجتماعی که شیفته ترویج مذهب حقه بود چنین کاری را انجام داد»^{۱۱}. اکنون بخوبی می‌توان فهمید که پدید آوردن پنجاه و چند اثر فارسی در رشته‌های مختلف فقه و کلام و اخلاق و آداب و سنن و دعا و زیارت و قصص انبیاء و تاریخ زندگانی ائمه بزبان فارسی از ناحیه علامه

۱۰- برای اطلاع بیشتر لطفاً مراجعه فرمایند بمقدمه فاضلانه آقای محمد تقی دانش پژوه به کتاب

معتقد الامامیه.

۱۱- سبک شناسی ج ۳ صفحات ۲۰۳ و ۲۰۴.

مجلسی رحمة الله علیه چه خدمت بزرگی در راه بالابردن سطح معلومات عامه مردم شیعی فارسی زبان است و بحق آن مرد بزرگ را از این جهت برگردن هر شیعه فارسی زبان حقی بزرگ است. بدون تردید مطالعه آثار فارسی مجلسی نه تنها موجب گسترش سطح معلومات دینی عامه است بلکه در حل بسیاری از مشکلات دینی روستانشینانی که به عربی‌دان عربی فهم دسترنسی نداشته و ندارند عامل بسیار حساس و ارزنده‌ئی است بعلاوه اطلاع از قصص انبیاء و شرح حال ائمه اطهار و اقوام مختلفی که ذکر آنان در قرآن رفته است برای مردمی که عربی نمی‌دانند و از این منابع فارسی استفاده می‌کنند بسیار لذت آور و آرام بخش است.

سبک نگارش آثار فارسی مجلسی.

بدیهی است که هر نویسنده از لحاظ سبک نگارش تا حدود زیادی تابع سبک رایج دوره خود می‌باشد. و نیز بطوری که می‌دانیم نظم و نثر از لحاظ کالی در هر دوره دارای مشخصات و سبک نزدیک بهم می‌باشد ولی اهمیت مجلسی در این است که در آثار فارسی خود پیروی از سبک نامانوس زمان خود نکرده است. اگر سبک رایج دوره صفوی را تا حدود زیادی دنباله سبک هندی بدانیم که صفت بارز آن سبک پیچیدگی مضامین و بکار بردن تشبیهات و استعارات دور از ذهن و اظهار بٹ و شکوی و تمایل به غم‌ورنج و اظهار خود پسندی و غرور و عجب است خواهیم دید که این مشخصات در آثار فارسی مجلسی بمیزان قابل توجهی کاسته شده و حتی می‌توان گفت وجود ندارد.^{۱۲}

مجلسی از نگارش سبک هندی توأم با استعارات پیچیده عجز نداشته است زیرا این مطلب را از مقدمات مختصری که بر کتب فارسی خود نوشته است بخوبی می‌توان استنباط نمود و انگهی خود می‌گوید که کتب فارسی را چنین خواهم نوشت «بروجهی

۱۲- برای اطلاع بیشتر در مورد سبک هندی رجوع فرمایند به روابط ادبی ایران و هند اثر

نوشته شود که همه خلق را بهره برده باشد از آن . و بر ترجمه الفاظ و روایات معتبره اقتضارنموده مقید بحسن عبارات و تنوع استعارات نگردد»^{۱۳}.

برای اینکه خوانندگان گرامی ملاحظه فرمایند که مجلسی کاملاً قادر بوده است که طبق سنت رایج زمان کلام متکلف مصنوع ایراد نماید قسمتی از مقدمه او بر زادالمعاد در زیر آورده می‌شود .

«شجاعت نژادی که تیغ آبدارش برای سرهای کفار نهریست بسوی دار بوار و حسام آتش بارش برای خرمن حیات مخالفان و معاندان مصدوقه یرسل علیکماشواظ من نار دستهای داعیان مزید رفعتشان در آستان رفیع البنیانش با کف الخضیب همدستان و خروش صوفیان صفوت نشان بزمزمه دعای خلود دولت ابد توامان با عندلیبان سدره المنتهی همدستان»^{۱۴} ، اما چنین نگارشی فقط مختص مقدمات کوتاه او بر کتب فارسی است و سپس نثر او بر آسانی روان و سلیس می‌گردد لطفاً به عبارت زیر که باز هم از همان زادالمعاد انتخاب شده است دقت فرمایید .

«و از جمله ایام متبرکه ماه شوال روز عید فطراست و شبش از جمله لیالی شریفه است و در فضیلت عبادت و احیای آن احادیث بسیار است و از حضرت رسول منقولست که هر که احیا کند شب عید فطر را نمیرد دل او در روزی که دلها از ترس بمیرد»^{۱۵} .

مجلسی در کتب فارسی خود هر جا که لازم بوده است بآیه‌ی از قرآن و یا عین عبارت عربی حدیث و یا روایتی استناد نماید غالباً بلافاصله ترجمه آن را هم نقل نموده است و اگر چه این روش در زمان مجلسی تازگی نداشته است اما در آسان ساختن فهم عبارت بسیار مؤثر است . در بسیاری از موارد آیات قرآنی را نقل نکرده و فقط به ترجمه آن قناعت نموده است مثلاً در گفتگوی حضرت امام حسین با عبدالله بن حر حنفی در آن جا که می‌نویسد «حضرت روی مبارک از او برگردانید و فرمود

۱۳- جلاءالعیون ص ۳ چاپ ۳۲۲ تهران .

۱۴ و ۱۵- زادالمعاد چاپ ۱۳۲۱ قمری صفحات ۱ و ۱۷۷ .

را بتو واسب تو احتیاجی نیست و گمراه کنندگان را یاور خود نمیگیرم»^{۱۶} که قسمت اخیر بدون شك ترجمه آیه « و ما كنت متخذ المضاين عضدا» است. همچنین اشعار عربی را غالباً بصورت ترجمه نقل نموده است بدون آنکه اصل شعر را بیاورد مانند این قسمت: «و آن حضرت اسلحه حرب را ترتیب می‌داد و در مقام یأس از دنیا و حب لقاء حق تعالی شعری چند باین مضمون می‌خواند، ای روزگار ناپایدار اف بر تو باد که هرگز وفا نکردی با هیچ دوست و یار چه بسیار مصاحب و یار در هر شهر و دیار بقتل آوردی و از هیچکس به بدل راضی نمی‌شوی و بازگشت همه بسوی خداوند جلیل است و هر زنده را راهی که من می‌روم در پیش است»^{۱۷} که بدون تردید ترجمه اشعار معروف «یا دهر اف لك من خلیل ...» است از دیگر خواص سبک مجلسی آنست که در آثار فارسی او تقریباً هیچگونه استناد بشعر و یا استشهاد بآن مخصوصاً شعر فارسی دیده نمی‌شود و از فجوای کلام مجلسی چنین برمیآید که از این کار روی گردان بوده است. در آثار فارسی او بتقلید از عربی گاه می‌بینیم که صفت با موصوف مطابقه می‌نماید از قبیل عبارت زیر:

«مکانها و بقعه‌های آنها سبز و خرم و محل الفت بود بسبب دل‌رایان خوشبویان سفیدرویان» همچنین گاه ضمیر جمع شما با «ها» جمع بسته شده است از قبیل «چگونه بوده است عمل این بنده در شماها» در مورد حضرت رسول و ائمه اطهارگاهی بطور احترام فعل را جمع بکار برده است مانند «حضرت امام موسی در شب اول ماه رجب بعد از آنکه از نماز شب فارغ می‌شدند این دعا را در سجده می‌خواندند»

ضمناً باین نکته باید توجه داشت که در کتب فارسی نیز مانند همه کتب سبک نگارش موضوعات مختلف با یکدیگر تفاوت پیدا می‌کند و مثلاً در آنجا که مباحث اثبات معاد جسمانی در حق‌الیقین مطرح می‌شود و یا نویسنده ناچار است حدیثی را توضیح دهد و مشکلات لفظی و معنوی آنرا بیان نماید خواه و ناخواه سبک نگارش تفاوت خواهد داشت با آنجا که داستان یوسف و زلیخا یا بلقیس و سلیمان را بیان می‌دارد ولی بهر حال این نکته مسلم است که علامه مجلسی تلاش پی‌گیر در نگارش آسان

قابل فهم برای عامه مردم داشته است حتی در مقایسه آثار مجلسی با آثار دیگر بزرگان دوره صفوی باز می بینیم که نثر او ساده تر و بفهم نزدیک تر است چنانکه می توان این مقایسه را میان کتاب جامع عباسی شیخ بهایی و کتب مجلسی نمود. اینک باختصار پاره‌یی از کتب فارسی او را که برای نگارش این مقاله مطالعه مختصری نموده‌ام معرفی می‌نمایم.

۱- زادالمعاد: این کتاب که مکرراً بچاپ رسیده است مجموعه‌یی از ادعیه و آداب زیارت است چاپی که در اختیار این بنده قرار دارد چاپی است که در سال ۱۳۲۱ هجری قمری بخط مصطفی نجم آبادی نوشته و در چاپخانه آقا سید مرتضی چاپ شده است و از چاپهای خوب زادالمعاد بحساب می‌آید این کتاب دارای ۱۴ باب است که ۹ باب آن اختصاص باعمال ماههای دوازده‌گانه دارد. باب نهم آن شامل اعمال سه ماه ربیع الثانی و جمادی الاول و جمادی الثانی است و باب چهارم آن شامل اعمال دو ماه شوال و ذیقعد و برای هر یک از ماههای دیگر سال بابی جداگانه و مستقل. باب دهم آن اعمال مشترکی است که در هر ماه می‌توان انجام داد. باب یازدهم اختصاص باآداب زیارت دارد باب دوازدهم در باره نمازهای واجب و مستحبی که اختصاص زمانی ندارد و باب سیزدهم در احکام اموات و باب چهاردهم آن در احکام زکات و خمس و اعتکاف است.

۸۰. صفحه هم باین کتاب در چاپی که در اختیارم بود باعنوان «ماحققات» افزوده‌اند که شامل ادعیه‌یی است که مجلسی در متن زادالمعاد به خواندن آن توصیه نموده و عین آنرا نقل نکرده است این بخش شامل نه دعا از ادعیه صحیفه سجادیه و یکی دو دعای دیگر است. زادالمعاد در عین آنکه کتاب دعا است خالی از نکات دقیق فقهی نیست مثلاً باین عبارت که در باره صحت عمل روزه مستحبی است دقت فرماید «روزه سنت زن بی‌رخصت شوهر صحیح نیست و در پدر و مادر مشهور آنست که روزه سنت فرزند بدون اذن ایشان مکروه است و باطل نیست و بعضی گفته‌اند بی‌رخصت پدر باطل است و احوط آنست که بدون اذن پدر و مادر روزه سنت ندارد»^{۱۸} در مورد پاره‌یی از ادعیه علت تسمیه دعا را برای اطلاع عموم بطرزی شیوا و بیانی ساده شرح داده است چنانکه

در باب «عمل ام‌داود» که هنوز هم در میان بسیاری از صالحا و مؤمنان متداول و معمول است در صفحه ۲۰ توضیح کافی داده شده است. باب سیزدهم و چهاردهم در واقع دو رساله مستقل فقهی است که اولی در باره مرگ و امور مردگان است و دومی در باره سه موضوع زکات و خمس و اعتکاف و بالاخره خاتمه کتاب که در باب کفارات نوشته شده است.

زادالمعاد از کتبی است که نسبتاً در سالهای آخر عمر مجلسی نوشته شده و از آخرین کتب او بحساب می‌آید در جای جای این کتاب می‌توان تواضع و فروتنی مجلسی را از کیفیت نگارش او استنباط نمود چنانچه از این عبارت بیستم می‌خورد «ملتس از برادران ایمانی آنست که هر که از این رساله متنفع گردد در حال حیات یا بعد از وفات این شکسته مستحق دعا را بدعای مغفرت یاد کند»^{۱۹}.

این کتاب تا مفاتیح‌الجنان مرحوم حاج شیخ عباس قمی نوشته نشده بود بیشتر مورد توجه عامه مردم بوده است ولی امروز بواسطه جهاتی که خارج از بحث ماست گرایش عمومی به مفاتیح‌الجنان بیشتر است.

۲- حیات القلوب: این کتاب از کتب مفصل مرحوم مجلسی بزبان فارسی است متأسفانه بنابتصریح گروه زیادی از شاگردان مجلسی و تذکره نویسان تألیف این کتاب ناتمام مانده و جلد سوم آن پایان نیافته است^{۲۰}. جلد اول این کتاب تاریخ پیامبران جلد دوم آن تاریخ پیامبر بزرگوار اسلام و جلد سوم که ناتمام مانده است در باب امامت و زندگی ائمه دوازده‌گانه است. جلد اول کتاب در دوره پادشاهی سایمان صفوی تألیف یافته و دیباچه کتاب بنام اوست و در نیمه ماه شوال ۱۰۸۵ قمری در شهر مشهد تمام شده است. کتاب مکرر بچاپ رسیده و چاپی که در اختیار این بنده است چاپی است گراوری بخط حسن تقدیسی تفرشی که در سال ۱۳۷۶ قمری در ۷۷۶ صفحه در چاپخانه علمی تهران چاپ شده است. جلد اول شامل مقدمه‌یی در ۶ صفحه است که مانند هر دیباچه‌یی در نگارش آن از نثر مصنوع استفاده شده است پس از مقدمه تاریخ و احوال

۱۸ و ۱۹- صفحات ۸ و ۴۸۷ زادالمعاد چاپ ۱۳۲۱ هجری قمری.

۲۰- مقدمه بحار چاپ تهران ص ۱۳.

پیامبران از آدم شروع می‌گردد و در این بخش مقدمه‌یی در باره لزوم بعثت انبیاء و عدد و انواع پیامبران آمده است این جلد با حدیثی از امام جعفر صادق علیه السلام در باب لزوم بعثت انبیاء آغاز و با حدیثی از امام علی بن ابی طالب علیه السلام پایان می‌پذیرد. مجلسی ضمن ترجمه احادیث بشیوه کتاب بحار الانوار در هر مورد که شرح لازم بوده است با عبارت «مترجم گوید» شرح کافی و وافی داده است. حیات القلوب بدون تردید از بهترین منابع دسترسی به قصص انبیاء است بحث‌های مفصلی که در موضوعات مختلف مربوط به انبیاء عرضه شده است در کمتر ماخذ و منبعی بآن تفصیل آمده است. چنانچه در باب ذوالقرنین و خضر روایات مختلف را در ۲۰ صفحه جمع آوری نموده است. همچنین در باب اقوامی که در قرآن بهلك و نابودی آنان اشاره شده است با توجه به مجمل بودن این مطالب در تفاسیر قرآن. در کتاب حیات القلوب مباحث مستوفی بچشم میخورد از قبیل داستان «اصحاب السبت» که با وجود آنکه در سوره‌های بقره و اعراف و نساء و نحل در قرآن ذکری از آنان شده است معذک در تفاسیر قرآن در کمال اختصار ذکر شده و مثلاً در تفسیر گازر که از تفاسیر خوب فارسی است و زمان آن هم با زمان مجلسی چندان فاصله ندارد فقط در یک صفحه بیان شده است در صورتیکه در حیات القلوب ۶ صفحه بتوضیح در باب آنان اختصاص یافته است^{۲۱} همچنین موضوع اصحاب رس^ص که در دوسوره فرقان و «ق» بآن اشاره شده است مجلسی با ذکر روایات بسیاری از ائمه شیعیان و خصوصاً از امام علی بن ابیطالب علیه السلام در آن باب توضیح کافی می‌دهد. بنظر میرسد ترتیبی که بعدها سپهر مؤلف ناسخ التواریخ در جلد هبوط آدم اتخاذ نموده است خالی از تأثیر این کتاب نباشد. ضمناً در ضمن شرح حال هر یک از پیامبران فصلی را به بیان مواعظ و نصایح ایشان تخصیص داده است.

جلد دوم کتاب حیات القلوب که ویژه زندگانی حضرت ختمی مرتبت است دوسال پس از جلد اول یعنی در سال ۱۰۸۷ هجری قمری تمام شده است. کتاب در ۱۲۷ صفحه بقطع وزیری است که در سال ۱۳۳۶ شمسی در تهران چاپ شده است این کتاب از ذکر نسب رسول خدا آغاز و بذکر وقایع مختصری پس از مرگ آنحضرت تمام میشود فصلی

در ۸۲ صفحه به بیان فضیلت صحابه آنحضرت و مخصوصاً سلمان و ابوذر و مقدار اختصاص دارد و از منابع خوب تحقیق در باب حیات سلمان بزبان فارسی است. همچنین فصلهای مربوط به ملازمان و کاتبان و خویشان آنحضرت بطور جداگانه تنظیم شده است. ۲۵۰ صفحه از این جلد اختصاص دارد به بیان غزوات پیامبر اسلام که مجموعه بسیار نفیسی است بزبان ساده و بر مبنای روایات شیعی . مجلسی کوشیده است تا مباحثی که از نظر عموم مردم پیچیده تر بوده و یا پذیرش آن دشوار مینموده است با بیانی ساده و بیشتر با استدلال نقلی روشن گردد چنانچه در مسأله معراج ضمن استناد بآیات قرآن و مراجعه باخبار بیش از ۶۰ صفحه مطلب نوشته است .

جلد سوم کتاب حیات القلوب که ناتمام مانده است بناباظهار مرحوم علامه تهرانی ترجمه مجلد هفتم بحار است .

۳- جلاء العیون - یکی دیگر از کتب فارسی علامه مجلسی جلاء العیون است . این کتاب که اختصاص بشرح حال حضرت پیامبر و فاطمه زهرا (ع) و ائمه دوازده گانه دارد از کتبی است که فوق العاده مورد توجه اهل منبر و ذاکران مصیبت حضرت امام حسین علیه السلام است و بنابتصریح مولف موضوع آن هم باصطلاح «مقتل و مصیبت» است. تألیف کتاب جلاء العیون پس از کتاب حیات القلوب صورت گرفته است زیرا مجلسی در مقدمه این کتاب تصریح مینماید که «تحصیل کتاب دوم (حیات القلوب) بر اکثر مردم متعسر است» . این کتاب مکرر در ایران و عراق بچاپ رسیده است و چایی که در اختیار این جانب قرار دارد چاپی است که در سال ۱۳۳۲ شمسی در تهران چاپ شده است . و مجموع صفحات آن ۵۸۷ صفحه بقطع وزیری است. کتاب جلاء العیون مورد توجه شیعیان ممالک دیگر هم قرار گرفته است و بزبان اردو ترجمه شده است مترجم آن کتاب به زبان اردو سید محمد باقر هندی از فضلای معاصر است همچنین متن کامل کتاب و منتخبی از آن بنام منتخب الجلاء بعربی و سیاه سید عبدالله شبر ترجمه و منتشر گردید است^{۲۲} . شاید یکی از علل ناتمام ماندن جلد سوم حیات القلوب تألیف کتاب جلاء العیون است که

با وجود آن مجلسی نیازی با تمام حیات القلوب احساس نفرموده است. این کتاب بنثری بسیار ساده و روان نوشته شده است. و در سراسر کتاب کمتر بعبارت و یا شعر عربی برخورد میکنیم. وغالباً اشعار عربی را ترجمه نموده و از آوردن خود ابیات خودداری نموده است چنانچه در مورد ضربت خوردن امام بزرگوار حضرت علی بن ابیطالب (ع) بترجمه اشعاری که نقل شده است از آسمان شنیده شد مبادرت ورزیده و اصل اشعار را نقل نکرده است «بخدا سوگند که درهم شکست از کان هدایت و تاریک شد ستاره های عالم نبوت و بر طرف شد نشانهای پرهیزگاری.» که ترجمه اشعار معروف «تهدمت والله ارکان الهدی» است. در این کتاب مجلسی باخبر عامه هم مکرراً استناد جسته و نقل نموده است برای نمونه میتوان بحديث خواستن دوات و قلم در شدت بیماری رسول خدا (ص) مراجعه نمود که مجلسی بصحیح بخاری و مسام استناد کرده است. و همچنین در احوال حضرت امام حسن مکرراً از الفائق زمخشری نقل نموده است. شرح حال و مکارم اخلاقی و موضوع شهادت ابی عبدالله (ع) مهمترین فصل این کتاب است که در حدود ۲۲۰ صفحه از چاپی که در اختیارم بود بآن تخصیص یافته است. در ضمن بیان احوال امام حسین به مباحثی بسیار ارزنده برخورد میکنیم که از نظر دفع شبهات بسیار سودبخش است مثلاً بعنوان «رد قول آن جماعتی که میگویند آن حضرت شهید نشد و در نظر مردم چنین نمود» بحثی مستوفی ایراد داشته و بشدت این موضوع را رد مینماید خوانندگان گرامی میدانند که گاه در میان گروهی از مردم عقاید مربوط به حضرت عیسی و کیفیت عروج آن حضرت با امام حسین امتزاج پیدا نموده و موجب بروز عقایدی فاسد گردیده است. مجلسی در رد این شبهه با نقل روایات مختلف تلاشی پی گیر نموده است همچنین در آخرین بخش زندگی حضرت امام حسین ۱۲ صفحه درباره مختار نوشته شده است که میتواند منبع خوبی برای اطلاع از مختار باشد. شرح حال سایر ائمه شیعه باختصار بیان گردیده است چنانکه در مورد زندگی امام باقر (ع) تمام بحث شامل ۱۰ صفحه است.

کتاب جلاء العیون در آثاری که پس از آن کتاب در آن رشته نوشته شده است تأثیر فراوان داشته است چنانچه مرحوم حاج شیخ عباس قمی در منتهی الآمال گاه گاه بنقل

قسمتهایی از آن کتاب بدون هیچ دخل و تصرفی مبادرت ورزیده‌است. روانی و سادگی کتاب موجب شده‌است که هم‌اکنون هم از کتب مورد توجه و مراجعه باشد.

۴- حلیة‌المتقین - این کتاب یکی از معروف‌ترین کتب فارسی مجلسی است. این کتاب مکرر چاپ رسیده‌است و شاید اولین چاپ آن چاپی است که در سال ۱۲۸۷ قمری در ایران چاپ شده‌است.

چاپی که فعلاً در اختیار این بنده قرار داشت. در سال ۱۳۴۷ شمسی در تهران وسیله کتابفروشی محمد حسن علمی در ۳۳۳ صفحه بقطع وزیری چاپ شده‌است و بضمیمه آن دو کتاب دیگر فارسی که یکی مجمع‌المعارف و مخزن‌العوارف محمد شفیع بن محمد صالح‌است و دیگری مکالمات احسنیه اثر ابوالفتوح رازی چاپ شده‌است.

این کتاب در بیست و هشتم ذی‌الحجه سال ۱۰۸۱ هجری قمری که چهل و چهارمین سال زندگی مجلسی‌است تمام شده‌است. موضوع کتاب اخلاق و آداب و سنن اسلامی است که بزبان بسیار ساده فارسی از منابع شیعی گردآوری شده‌است. مجلسی خود در سطر ۱۲ صفحه دوم کتاب اشاره نموده‌است که این کتاب ترجمه اخبار شیعه‌است و تلاش نمود ه‌است که در لباس لغت فارسی قریب‌الفهم تنظیم گردد.

کتاب دارای چهارده فصل است که هر فصل شامل ۱۲ باب است و خاتمه‌ی مختصری هم بر آن افزوده‌است باب اول در آداب جامه پوشیدن و باب آخر کتاب درباره مسافرت است. در این کتاب هم گاه‌گاه بمقتضای کلام مباحث فقهی مطرح گردیده و عقاید و آراء شیعه در آن موارد بیان شده‌است از قبیل مبحث جامه‌هایی که پوشیدن آن بر مسلمانان حرام است و یا جامه‌هایی که پوشیدن آن حرام نیست ولی نمیتوان در آن نماز گزارد. فصل دهم این کتاب که در مورد آداب معاشرت و حقوق طبقات مختلف مردم بر یکدیگر است برآستی فصلی است خواندنی که نمایشگر عدالت و مساوات اسلامی و آینده محسنات اخلاقی هر مسلمان است بخشی دیگر از این کتاب که شامل معالجات متداول و معمول در میان مسلمانان است از لحاظ اطلاع از کیفیت بکار بردن داروها و تاریخ پزشکی فصل قابل مطالعه و دقت است. روایاتی که نشان‌دهنده روشن‌بینی و حقیقت‌گرایی پیشوایان بزرگوار شیعه‌است در این کتاب بسیار بچشم می‌خورد از قبیل این روایت که «از حضرت

امام محمدباقر پرسیدند که بمعالجه طبیب یهودی و نصرانی عمل میتوان کرد؟ فرمود باکی نیست شفا بدست خداست» و یا این روایت از همان حضرت «پرسیدند که زنی یا مردی چشمش آب سیاه می آورد اطباء میگویند که چشم ترا میل می زنیم می باید یکماه یا چهل روز بر پشت بخوابی و حرکت نکنی و بانحال نماز بایم» بکند حضرت فرمود چون مضطراست باکی نیست» و یا این روایت از حضرت صادق که میفرمود «پیغمبری از پیغمبران بیمار شد. پس گفت دوا نمی کنم تا آنکسی که مرا درد داده است شفا بدهد حق تعالی باو وحی فرستاد که تا دوا نکنی من شفا ندهم»^{۲۳}.

جای بسی تأسف است که گروهی از جوانان گرامی شیعه و دیگر طبقات در این کتاب مجلسی رحمة الله علیه فقط بدنبال مطالبی میگردند که ظاهر آن با فهم ایشان سازش ندارد و از هر اجحاف و ستم در حق این بزرگوار خودداری نمی نمایند و حال آنکه در غالب اینگونه کتابها گاه گاه مطالبی از آن گونه بچشم میخورد و شایسته نیست که به بهانه وجود چند مطلب سست خود را از استفاده بردن از مطالب بسیار استوار اخلاقی این کتاب و کتب امثال آن محروم ساخت.

۵- *عین السیاسة* - این کتاب مجلسی از کتبی است که تاکنون ۱۵ بار چاپ شده است. اولین بار در سال ۱۲۴۰ قمری در ۵۳۸ صفحه بقطع وزیری بر روی کاغذ بسیار اعلا و باخطی بسیار خوب و خوانا منتشر شده است. و بار دیگر در زمان سلطنت ناصرالدین شاه در جمادی الثانیة ۱۲۷۸ چاپ گردیده است. این کتاب بوسیله سید محمد باقر هندی بزبان اردو و همچنین بوسیله یکی از دانشمندان بزبان عربی ترجمه شده است.^{۲۴}

موضوع اصلی این کتاب ترجمه و شرح نصیحت مفصل خطبه مانند حضرت ختمی مرتبت به ابوذر غفاری صحابی بزرگوار است. این خطبه در منابع شیعی فراوان آمده است و از جمله در کتاب مکارم الاخلاق ابونصر حسن بن فضل طبرسی فرزند برومند فضل بن حسن طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان. و میتوان برای اطلاع از متن

۲۳- حلیة المتقین صفحات ۱۵۴ و ۱۵۵ چاپ ۱۳۴۷ تهران.

۲۴- مقدمه بحار الانوار چاپ آخوندی ص ۱۸ و ج ۴ الذریعه ص ۱۲۰.

خطبه و یا نصیحت مذکور بصفحات ۵۳۹ تا ۵۵۶ مکارم الاخلاق چاپ آخوندی تهران که در سال ۱۳۷۶ قمری چاپ شده است مراجعه نمود. مجلسی پیش از آنکه خطبه را نقل و ترجمه و شرح نماید، مقدمه‌یی در ۱۴ صفحه در شرح جلالت و قدر مکارم اخلاقی و اهمیت ابوذر غفاری نوشته است و در آن مکرراً بمنابع اهل سنت هم مراجعه نموده است چنانکه از استیعاب ابن عبدالبر در چند مورد نقل نموده است. در ضمن شرح حال ابوذر بمناسبت از سلمان و مقداد هم یاد نموده و قسمتی از این مقدمه بکیفیت اسلام آوردن سلمان اختصاص یافته است. سپس به توضیح و ترجمه وصیت پرداخته است. و در ضمن آنکه تصریح مینماید که در مکارم الاخلاق طبرسی و مجموعه ورام بن ابی فراس خطبه نقل شده است روایت طبرسی را از آن لحاظ که مسند بوده است برگزیده است. در مقدمه این وصیت چنین نقل شده است که ابوذر میگوید روزی در مسجد پیامبر بحضور حضرت ختمی مرتبت رسیدم در حالیکه هیچکس جز رسول الله و علی (ع) در مسجد نبود خلوت مسجد نبودم و مراجعان را غنیمت دانسته و تقاضا نمودم که پیامبر مرا نصیحت فرماید. پیامبر این تقاضا را پذیرفتند و چنین بیان داشتند: «یا اباذر عبدالله کانک تراه فان كنت لاتراه فانه یراک» «ای ابوذر خدای را چنان عبادت کن که گویا او را می‌بینی پس اگر تو او را نبینی او ترا می‌بیند»^{۲۵} مجلسی عبارات خطبه را که نقل میکند شرحی مستوفی برای هر عبارت آورده است چنانچه در عبارت فوق بطوری که ملاحظه میفرمائید بحث رویت که از مباحث پیچیده کلام و مورد نزاع معتزله و اشاعره است گنجانیده شده است و مجلسی در ۳۰ صفحه این عبارت را شرح داده است در خلال مباحثی که عرضه شده است تسلط مجلسی بر فلسفه و حکمت و کلام اسلامی و شیعی سخت آشکار است متأسفانه این بنده را صلاحیت علمی آن نیست که باستخراج موارد مختلف آن مبادرت ورزد ولی برای اطلاع اهل فن اشاره میکنم که مباحث علم الهی (صفحه ۲۹ چاپ ۱۳۴۰) و لطف خدا و شرح صفاتی مانند «خبیر» میتواند نمونه‌یی از کیفیت تبحر و تسلط مجلسی باشد.

بهمین ترتیب جمله به جمله از نصیحت پیامبر به ابوذر ترجمه و شرح شده است.

آخرین عبارت این وصیت چنین است «یا اباذر یکن فی آخر الزمان قوم یلبسون الصوف فی صیفهم وشتائهم یرون ان لهم الفضل بذلك علی غیرهم اولیک تلعنهم ملائکة السموات والارض . الا اخبرک باهل الجنة ؟ قلت بلی یا رسول الله قال کل اشعث اغبر ذی طمرین لایؤبه له لو اقسام علی الله لابسه» .

«ای ابوذر در آخر الزمان جماعتی خواهند بود که پشم پوشند در تابستان و زمستان و گمان کنند که ایشان را بسبب این پشم پوشیدن فضل و زیادتى بر دیگران هست این گروه را لعنت میکنند ملائکه آسمانها و زمین . ای ابوذر آیا ترا خبر دهم باهل بهشت ابوذر گفت بلی یا رسول الله . فرمود هر ژولیده موی گرد آلوده که دو جامه کهنه پوشیده باشد و مردم او را حقیر شم آرند و اعتنا بشان او نکنند و اگر بر خدا قسم دهد در امری خدا قسم او را البته قبول فرماید و حاجتش را رد ننماید»^{۳۶} . ضمن این بحث مجاسی نسبت به بطلان عقاید صوفیه وارد بحث شده است و وعده می دهد که کتابی جداگانه در رد اقوال و عقاید صوفیان خواهد نوشت . در قسمت آخر کتاب «عین الحیاة» بخشی با عنوان «خاتمه» در باب اذکار و ادعیه در ۲۰ صفحه نوشته شده است که برخی از اذکار و خواص آن و ثواب مبادرت بآن ذکر جمع آوری شده است و بعضی از دعاهای مختصر و تعقیباتی که برای نمازهای پنجگانه باید خوانده شود بیان گردیده است .

۶- حق الیقین - این کتاب آخرین تألیف مجلسی است^{۳۷} که در آخر شعبان ۱۱۰۹ از تألیف آن فراغت یافته است . کتاب مکرر چاپ شده است و بزبان اردو و سیله سید محمد باقر هندی و بزبان عربی و سیله سید عبدالله شبر ترجمه گردیده است . بنابنقل ادوارد براون در تاریخ ادبیات کازیمیرسکی هم تصمیم داشته است که این کتاب را به فرانسه ترجمه نماید و بعداً منصرف گردیده و اصل ترجمه خود را برای براون فرستاده است تا او کتاب را ترجمه نماید او هم توفیق آنرا نیافته است . چاپ ربیع الاول ۱۲۴۱ این کتاب که پس از کتاب «عین الحیاة» در تهران چاپ شده بسیار نفیس و ممتاز

۳۶- ص ۵۵۶ مکارم الاخلاق و ص ۲۵۵ عین الحیاة ، در مکارم الاخلاق پس از این عبارت وصیتی

دیگر از حضرت رسول به ابوذر نقل شده است که نباید آنرا دنباله این وصیت تصور نمود .

۳۷- اعیان الشیعه ص ۹۹ ج ۴۴ .

است و بعدها نیز مکرراً بچاپ رسیده‌است. اهمیت این کتاب در آنست که عقاید شیعه را بطور مرتب بیان نموده‌است و گرایش خاورشناسان به ترجمه کتاب تا اندازه‌ی می‌تواند نشان دهنده اهمیت این کتاب از لحاظ خارجیان باشد. این کتاب در دوره‌های بعد مورد تقلید قرار گرفته و آثاری مانند عقایدالشیعه که در زمان محمدشاه قاجار تألیف شده‌است تقلید از آنست. حق‌الیقین مانند چند اثر دیگر مجلسی به نام شاه سلطان حسین صفوی تنظیم یافته و مقدمه بنام آن پادشاه است. سبک نگارش این کتاب مخصوصاً در مواردی که نیاز با استدلال‌های عقلی و نقلی است با سایر کتب مجلسی تفاوت مختصری دارد و شاید یکی از دلایل آن اجبار نویسنده در بکار بردن اصطلاحات خاصه پاره‌ی از علوم چون فلسفه و کلام است

باب اول کتاب در باب اقرار بوجود حق تعالی و صفات کمالیه الهی است که صفات ثبوتیه و سلبيه را بیان نموده‌است سپس مباحث نبوت و معجزات پیامبر اسلام بحث شده‌است و پس از آن وارد مبحث امامت که در واقع مسأله خاص اعتقادی شیعه است شده‌است. مبحث امامت تقریباً شامل ۳۰۰ صفحه از جلد اول حق‌الیقین است و بدون تردید ارزنده‌ترین و مهم‌ترین بحث این کتاب را دربر گرفته‌است. از خصوصیات این بخش آنست که در هنگام برشمردن و بیان آیات قرآن که در شأن امام علی بن ابی طالب علیه‌السلام نازل شده‌است مجلسی فقط بکتب طایفه شیعه قناعت نکرده‌است بلکه در بیشتر موارد چنین رفتار نموده‌است «و دو استدلال در این آیه نقل می‌کنیم برای تشیید این مدعا یکی از مشاهیر علمای عامه و یکی از اعظم علمای خاصه»^{۲۸} و آنگاه نخست نظر فخر رازی را از تفسیر او نقل می‌کند و سپس عقیده شیخ مفید را بیان می‌دارد در ذیل آیه‌ی دیگری که در شأن امام وارد شده‌است چنین می‌نویسد «و خاصه و عامه بطرق متواتره روایت کرده‌اند که علی بن ابی‌طالب صدیق این امت است و فخر رازی و ثعالبی و احمد بن حنبل درمسند و ابن شیرویه در فردوس و ابن مغاضلی و دیگران از حضرت رسول روایت کرده‌اند که صدیقان سه نفرند حبیب‌نجار که مومن آل

یاسین است و جریبل که مومن آل فرعون است و علی بن ابیطالب که افضل ایشان است»^{۲۹} بیان همه موارد و کیفیت مراجعه مجلسی به تفاسیر اهل سنت موجب اطاله کلام و خستگی خوانندگان گرامی می‌گردد. پس از استدلال بآیات قرآنی متوجه استناد باحدیث می‌گردد و برای اثبات امامت احادیث متواتر را نقل می‌نماید و در این قسمت متوجه می‌شویم که او بانبوهی چشم‌گیر از کتب اهل سنت مراجعه نموده است. برشمردن همه کتب اهل سنت که مورد استفاده مجلسی بوده است کاری است بسیار دشوار که لازمه آن فحوص و بررسی در همه آثار اوست و باتوجه بکثرت آثار فارسی و عربی او این موضوع مدتها وقت می‌خواهد اما پاره‌یی از امهات کتب حدیث و رجال و تراجم اهل سنت که بیشتر مورد مراجعه او بوده است عبارتند از جامع‌الاصول ابن اثیر و صحیح ترمذی و مسند احمد و صحیح مسلم و بخاری و استیعاب ابن عبدالبر و حلیه الاولیاء حافظ ابی‌نعیم که بحق همه این کتب مورد قبول و جزء منابع بسیار محکم و استوار بحساب می‌آیند.

دید بسیار روشن و دور از لجاج مجلسی که متأسفانه بناحق این صفت را می‌خواهند از او سلب کنند. او را واداشته است که چنین اظهار نظر نماید «مکرر مذکور شد که احتجاج بروایتی چند باید کرد که نزد هر دو جانب مسلم باشد و هر دو روایت کرده باشند چنانکه ما کردیم»^{۳۰} بنده تصور می‌کنم این طرز فکر زیر بنای اصلی پدید آمدن آثار مهمی مانند عباقات و حتی القدیر مرحوم علامه امینی در دوره‌های بعد گردیده است.

این نکته را هم باید در نظر گرفت که مجلسی در باب حدیث منزلت بطور مشروح و مفصل و با مراجعه بآثار اهل سنت بحث نموده و ۲۵ صفحه از حق‌الیقین باین باب اختصاص دارد. در جلد دوم کتاب حق‌الیقین نخست بحثی در باب رجعت ایراد شده و آنگاه مسأله معاد بدقت مورد رسیدگی قرار گرفته و مخصوصاً در باب اثبات معاد جسمانی بحثی مستوفی ایراد گردیده است. همچنین در مورد اعراف با استناد بآیه

۲۹- حق‌الیقین چاپ ۱۳۴۷ شمسی تهران ص ۵۹.

۳۰- همان کتاب ص ۲۷۵ سطر ۱۳ و ۱۴.

مبارکه «و علی الاعراف رجال» گفتاری نسبتاً مبسوط آمده‌است. سپس مباحث ایمان و کفر و معانی ایمان و پس از آن بیان انواع گناه و توبه مطرح شده‌است. بر روی هم کتاب حق‌الیقین یکی از ارزنده‌ترین کتب فارسی‌است که در باب اصول اعتقادی شیعه نوشته شده‌است و از منابع بسیار خوب تحقیق در این موضوع بحساب می‌آید.

۷- ترجمه توحید مفضل - این کتاب که از کتب مختصر علامه مجلسی‌است

مکرر بچاپ رسیده‌است. چاپی که در اختیار من قرار دارد در ۱۰ صفحه بقطع پستی است که در چاپخانه خورشید تهران چاپ شده و تاریخ چاپ هم ندارد جهت اطلاع خوانندگان گرامی توضیح کوتاهی باید داده شود که مفضل بن عمر جعفری که از بزرگان صحابه حضرت امام صادق‌است در مسجد پیامبر شاهد مباحثه گروهی از مسلمانان نماها بوده‌است که منکر وجود خدا بوده‌اند و با افسردگی بحضور امام صادق رسیده‌است و حضرت صادق برای او در چهار جلسه مطالبی در باب اثبات وجود خدا بیان کرده‌است که این کتاب ترجمه آن حدیث و بیانات امام صادق علیه‌السلام است.

توحید مفضل از دیرباز مورد توجه علما و خطبای شیعه و سنی بوده‌است و متن عربی آن مکرراً چاپ شده‌است امسال که توفیقی دست‌داد تا در ایام نوروز برای عمره و عتبه‌بوسی آستان مقدس نبوی بحجاز مسافرت نمایم شبی در حلقه درس استادی که پیرو مذهب مالکی بود در مسجد الحرام حاضر شدم و دیدم که مشغول تدریس توحید مفضل‌است و مشکلات آنرا برای دانشجویان توضیح می‌دهد و پس از آنکه متوجه شد که این بنده شیعه‌است نسخه‌ی از کتاب را بمن ارزانی داشت. مقدمه‌ی که مجلسی بر توحید مفضل نوشته‌است در بسیاری از عبارات با مقدمه او برزادالمعاد مشترك است. این کتاب در دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی نوشته شده و مقدمه کتاب بنام اوست. مجلسی نخست گفتگوی مفضل را با ابن‌ابی‌العوجاء ترجمه نموده‌است و سپس در چهار مجلس گفتار امام را ترجمه نموده‌است. و در هر جا که لازم دانسته‌است مثلاً در آنجا که ذکری از مانی شده در مورد او توضیح کافی داده‌است. نثر کتاب بسیار ساده و روان و دور از تکلف و صنایع لفظی و معنوی‌است.

۸- ترجمه توحیدالرضاء (ع) - این کتاب جزو کتب فارسی مجلسی در بسیاری

از ماخذ آمده‌است از جمله در مقدمه بحار الانوار چاپ آخوندی و با آنکه در پاورقی

ص ۱۴ مقدمه مذکور اشاره شده است که ترجمه توحیدالرضا در آخر کتاب تحفة الرضویه بسطامی که شرح حال و معجزات حضرت رضا و تاریخ مشهد است چاپ شده است ولی متأسفانه در چاپی که از تحفة الرضویه در اختیار این بنده بود و بسال ۱۲۸۱ قمری چاپ شده است ترجمه توحیدالرضا وجود نداشت. گمان نمی‌رود که این اثر مجلسی بصورت کتابی بوده باشد.

۹- تحفة الزائر - این کتاب که در باب آداب زیارت نوشته شده است مکرراً چاپ شده است بنا باظهار آقای حجة بلاغی بهترین چاپ آن چاپی است که مرحوم حاج شیخ فضل‌الله نوری بر آن نظارت داشته است نسخه‌های خطی بسیار نفیس هم از این کتاب در دست است نسخه‌یی که در دسترس این جانب قرار گرفت و از کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد است نسخه‌یی است که در رمضان ۱۲۴۳ قمری برای میرزا سیدعلی متولی حرم حضرت عبدالعظیم نوشته شده است. پس از دیباچه کتاب که در عین کوتاهی بسیار متکلف نوشته شده است مقدمه‌یی در باب آداب سفر و سپس فصای در فضیلت زیارت هر یک از ائمه و آداب رفتن بحرمهای آنان تنظیم شده است آنگاه بترتیب کیفیت زیارت حضرت ختمی مرتبت و فاطمه زهرا و ائمه‌یی که در بقیع مدفون هستند آمده است سپس کیفیت و آداب و زیارت متعدد امیرالمومنین علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام و امام حسین بن علی و ائمه مدفون در بغداد (کاظمین) و حضرت رضا و ائمه مدفون در سامرا بترتیب آمده است. فصای خاص در باب زیارت امام دوازدهم و زیارت جامعه نوشته شده است و آخرین بخش آن زیارت امام زادگان است. ملاحظه می‌فرمایید که همین ترتیب در بسیاری از کتب دوره‌های بعد مانند مفاتیح‌الجنان تقلید گردیده است.

۱۰- ترجمه قصیده دعبل - بطوری که خوانندگان گرامی مستحضرنند دعبل خزاعی شاعر قرن سوم هجری در خراسان بحضور امام هشتم حضرت علی بن موسی الرضا رسیده و قصیده شیوائی در مدح آن حضرت سروده است، مرحوم علامه مجلسی این قصیده را به فارسی ترجمه نموده و هر جا که لازم بوده است شرح داده است، مطلع این قصیده این بیت است:

تجسار بن بالادنان والزفرات نوائح عجم اللفظ والنقطات

این قصیده ۱۲۲ بیت است که ظاهراً دوبیت آن سروده حضرت رضا علیه السلام است، از این رساله نسخ خطی بسیار خوب در دست است که خوشبختانه تمام قصیده و ترجمه و شرح آن در ۲۰ صفحه در مجله آستان قدس رضوی شماره چهارم دوره هفتم (مردادماه ۱۳۴۷) چاپ شده است: کیفیت ترجمه و امانت در آن که از طرف علامه مجلسی رعایت شده در خور ستایش و تحسین است، در ضمن قصیده در باره پاره‌یی از وقایع تاریخی شرح لازم داده شده است و مثلاً در ذیل این بیت:

قبور بکوفان و اخری بطیبه و اخری بفتح نالها صلوات

شرح قصه فح که منجر بقیام و کشته شدن حسین بن علی از فرزند زادگان حضرت امام حسن مجتبی گردید از مآخذی مانند مقابل الطالبین روایت شده است، همچنین در مورد جوزجان که مدفن عیسی بن زید است توضیح کافی داده شده است برای نمونه ترجمه مرحوم مجلسی به نقل یک بیت از آن قصیده اکتفا می‌شود.

اذا وردواخیلا بسمر من القنا مساعیر حرب اقمحوالغمرات

«یعنی و هر گاه وارد می‌شدند بر لشکری سواران با نیزه‌های گندم‌گون آفرزند. آتش حرب خود را بی‌باکانه داخل می‌کردند و می‌افکندند در دریا‌های جنگ».

ملاحظه می‌فرمایید که لغت سمرا بچه خوبی ترجمه شده است «گندم‌گون» و غمرات که درست بمعنی استعاری دریا‌های جنگ ترجمه گردیده و نشان دهنده قدرت ادبی مرحوم مجلسی است. کسانی که مایل باشند تمام قصیده و ترجمه و شرح آن را ملاحظه کنند به مآخذ فوق صفحات ۳۲ تا ۵۲ مراجعه فرمایند.

بقیه آثار فارسی مجلسی رسالات مختصری است که در موضوعات مختلف نوشته شده است. پاره‌یی از آنها چاپ شده است و پاره‌یی بصورت نسخ مخطوط موجود است و یا بضمیمه کتب دیگر چاپ شده است. و اینک فهرستی از آن برای اطلاع درج می‌گردد.^{۲۷}

۱۱- مشکوة الانوار که خلاصه‌یی از عین الحیاة است^{۱۲}. مقباس المصاییح دردعا.

۲۷- برای اطلاع بیشتر مراجعه فرمایند بمقدمه بحار صفحات ۱۳ تا ۱۷ و به‌گلزار حجة بلاغی صفحات

- ۱۳- ربیع‌الاسابع که آنهم در دعاست . ۱۴- رساله دیات که در هندوستان چاپ شده است . ۱۵- رساله شکوک که در باب شکهایی است که در نماز حاصل می‌شود .
- ۱۶- رساله مختصری در ۱۵۰ بیت در اوقات . (بیت در اصطلاح سطری است که شامل ۵۰ حرف باشد) . ۱۷- رساله در رجعت . ۱۸- ترجمه پیمان امیرالمومنین علی علیه‌السلام به مالک اشتر . ۱۹- رساله‌یی در اختیارات ایام . ۲۰- رساله در بیان جنت و ناز . ۲۱- رساله در مناسک حج . ۲۲- رساله مفاتیح‌الغیب در بیان کیفیت استخاره که در حاشیه بعضی از قرآنهای رحلی چاپ شده است . ۲۳- رساله در بیان اموال ناصبی (کسی که نسبت به امام علی بن ابی‌طالب و سایر امامان شیعه دشنام دهد و معاند ایشان باشد) . ۲۴- رساله کفارات که بضمیمه زادالمعاد چاپ شده است و بآن اشاره شد . ۲۵- رساله در بیان آداب رمی در حج . ۲۶- رساله در بیان زکوة ظاهراً همانست که در زادالمعاد چاپ شده است . ۲۷- رساله بسیار مختصری در آداب نماز شب این هم ظاهراً همانست که بضمیمه زادالمعاد چاپ شده است . ۲۸- رساله‌یی در آداب نماز . ۲۹- رساله‌یی در تفسیر آیه (السابقون- السابقون) . ۳۰- رساله مختصری در بیان فرق بین صفات ذاتیه و صفات فعلیه .
- ۳۱- رساله‌یی در تعقیب نماز . ۳۲- رساله در بیان بداء که از مباحث مهم کلامی شیعه و دیگر مذاهب اسلامی است . ۳۳- رساله مختصری در جبر و تفویض .
- ۳۴- رساله‌یی در نکاح . ۳۵- ترجمه کتاب فرحة‌القری که اصل آن از سیدعبدالکریم بن احمد طاسوس است و شرح کراماتی است که از مرقد مطهر امام علی بن ابیطالب ظاهر شده است . ۳۶- ترجمه حدیث رجاء بن ابی‌الضحاک که با ترجمه توحیدالرضا در سفر خراسان نوشته شده است . ۳۷ ، ۳۸ ، ۳۹ ، ۴۰ ، ۴۱- ترجمه زیارت جامعه و دعاهای کمیل . مباحله . سمات . جوشن صغیر . ۴۲- ترجمه حدیث عبدالله جندب . ۴۳- رساله مختصری در ترجمه حدیثی که در آن حدیث شش موضوع معرفت و جهل و رضا و غضب و خواب و بیداری و عدم امکان تصرف خاق در آنها شرح داده شده است . ۴۴- مناجات نامه . ۴۵- چند انشاء در باب اشتیاق بحرم مطهر علوی که پس از مراجعت از نجف نوشته است و اگر در دسترس می‌بود برای اطلاع از کیفیت نگارش آن چند سطری از آن نقل می‌نمودم . ۴۶- رساله‌یی در بیان جزیه و

احکام آن بنام «صواعق الیهود» . ۴۷- مشکوة الانوار در باب آداب و فضیلت قرأت قرآن که غیر از مشکوة الانواری است که خلاصه عین الحیاة است . ۴۸- رساله‌یی در بیان ارث و سهم وراثت . ۴۹- شرح بر دعاء جوشن کبیر . ۵۰- کیفیت زیارت اهل قبور . ۵۱- پاسخ به مسائل متفرقه که از مجلسی شده است که کتابی است نسبتاً مفصل و هنوز چاپ نشده است . ۵۲- ترجمه نماز . ۵۳ رساله‌یی در باب دو حدیث که تصور میشده است درباره خاندان صفوی و سلطنت ایشان وارد شده است .

علاوه بر این کتب و رسالات فارسی که بانشای مجلسی است باید باین نکته اشاره نمود که ترجمه‌هایی که از مجلدات مختلف کتاب بحار الانوار بفارسی شده است نیز در نثر فارسی سهمی دارد و بر شمردن همه آنها موجب اطناب است برخی از مجلدات بحار مانند جلد ۱۳ آن پنج بار بوسیله اشخاص مختلف ترجمه شده است .

و یا جلد ۱۴ بحار که «السماء و العالم» است هم وسیله آقا نجفی اصفهانی متوفی ۱۳۳۴ ق ترجمه گردیده و هم اخیراً بنام «آسمان و جهان» وسیله آقای میرزا محمدباقر کمره‌ای از فضلالی معاصر .

باعرض تشکر از همه کسانی که بالطف و عنایت این مقاله نسبتاً مفصل را مطالعه نموده‌اند سخن را بپایان رسانده امیدوارم خداوند متعال بگروهی از محققان و پژوهشگران توفیق دهد که آثار چاپ نشده مجلسی را چاپ نموده و در اختیار عموم بگذارند تا گام دیگری در راه معرفی و احقاق حق این مرد بزرگوار برداشته شود .